Gewina 29 (2006) 10-30

TEMMEN EN VERONTRUSTEN: DE ATOOMBOM IN DE STRIPVERHALEN *BLAKE EN MORTIMER* EN *TOM POES* (1946-1960)

DICK VAN LENTE*

Je planmäßiger die Menschen vorgehen, desto wirksamer vermag sie der Zufall zu treffen.
(F. Dürrenmatt, *Die Physiker*[1])

narrative in all its forms is a dialectic [...] of the established and the possible
(J. Bruner *Making stories*[2])

In augustus 1945 maakte de wereld kennis met een nieuw wapen. Hoewel de Duitse en geallieerde luchtmachten in de jaren ervoor massale vernietiging hadden aangericht in tientallen steden, was het wegvagen van een groot deel van Hiroshima en Nagasaki met een enkele bom per stad ongekend. De vreugde over het einde van de oorlog werd er grondig door verstoord. Algemeen was de vrees dat het nieuwe wapen niet lang het exclusieve bezit van de Verenigde Staten zou zijn en dat een grimmiger tijdvak was aangebroken, de opmaat naar een nog verschrikkelijker oorlog. De jonge striptekenaar Marten Toonder bracht de angst in beeld in het voormalige verzetsblad *Metro*.[3]

Dit artikel analyseert de wijzen waarop de atoombom figureerde in twee buitengewoon populaire stripverhalen in de jaren veertig en vijftig: *Tom Poes* van de zojuist genoemde Marten Toonder (1912-2005) en *Blake en Mortimer* van de ook in Nederland veel gelezen Belgische auteur Edgar P. Jacobs (1904-1987). Het onderzoek waarover dit artikel rapporteert maakt deel uit van een groter project, dat tot doel heeft na te gaan hoe de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog heeft gereageerd op wetenschappelijke en technische innovaties van allerlei soort, dat wil zeggen hoe en in hoeverre verschillende groepen Nederlanders begrepen wat die innovaties inhielden en wat ze voor de samenleving en de toekomst zouden betekenen. Over de betekenis van wetenschap en techniek voor de rest van de cultuur is al veel geschreven, maar steeds weer wordt vastgesteld dat we er nog weinig vat op hebben, of zelfs, zoals Floris Cohen

*Dick van Lente, Prinses Margrietlaan 7, 3051 AM Rotterdam. vanlente@fhk.eur.nl

1 F. Dürrenmatt, *Die Physiker. Eine Komödie in zwei Akten* (Amsterdam z.j. Eerste druk Zürich 1962), de achtste van de '21 Punkte zu den Physikern', aldaar 86.

2 J. Bruner, *Making stories. Law,literature, life* (Cambridge, Mass 2002) 13, 15.

3 Joost van de Weijer ed., *Marten Toonder, tekenaar in oorlogstijd* (Amsterdam z.j. [1994]). Voor de stemming in de VS in de weken na de atoomaanvallen op Japan, zie P. Boyer, *By the Bomb's early light. American thought and culture at the dawn of the atomic age* (New York 1985) hoofdstuk 1.

Marten Toonder, voorpagina van *Metro*, 24 augustus 1945.

niet lang geleden schreef, dat we niet eens goed weten hoe het probleem te formuleren.[4] De meer algemene ambitie van het project is dan ook om methoden te ontwikkelen om deze verhouding te onderzoeken. De veronderstelling van dit artikel is dat verhalen, vooral die voor een groot lezerspubliek, een uitstekende ingang zijn voor dergelijk onderzoek. In de volgende paragraaf zal ik deze hypothese toelichten. Dan volgt een schets van de maatschappelijke en literaire reacties op de Bom in Nederland en elders, tot aan het begin van de jaren zestig. Daarna gaan Tom Poes en Blake en Mortimer onder het mes.

Natuurlijk is veel meer onderzoek nodig om na te gaan hoe wijd verbreid de beelden en opvattingen waren die in beide stripverhalen naar voren komen. Het volgende is een poging te laten zien hoe een dergelijk onderzoek zou kunnen worden opgezet.

Theorie: cultuur, verhalen, wetenschap en techniek

De betekenis van verhalen voor de cultuur waarvan ze deel uitmaken is magistraal geanalyseerd door twee auteurs, die elkaar weliswaar niet citeren, maar wier inzichten welhaast naadloos op elkaar aansluiten: de filosofe Hannah Arendt en psycholoog Jerome Bruner.[5] Arendt betoogt in *The human condition* (1958) dat menselijke relaties gekenmerkt worden door een fundamentele onvoorspelbaarheid, omdat ieder mens iets nieuws in de wereld brengt. Onzekerheid wordt weliswaar gereduceerd doordat mensen een sociale en materiële wereld bouwen met een zekere duurzaamheid, een toneel voor hun handelen, maar dat handelen brengt altijd onverwachte wendingen. De samenleving is daarom het best te omschrijven als een dialectisch proces van routines en vernieuwing, van het verwachte en het onverwachte. Diezelfde dialectiek vind je in verhalen, betoogt Bruner in *Making stories* (2002). Daarom zijn verhalen 'culture's coin and currency': ze weerspiegelen wat Arendt 'the human condition' noemt en verhalen zijn dan ook zo oud als de mensheid. Ieder verhaal begint in een voor de lezers herkenbare situatie, die bepaalde verwachtingen wekt omtrent de verdere gang van zaken. Dan gebeurt er iets onverwachts en het verhaal komt op gang: 'the impetus of narrative is expectation gone

4 H.F. Cohen, 'Van haarscheur tot kloof, en hoe nu verder', in: G. Krol e.a., *De trots van alfa en beta* (Amsterdam 1997) 37-76.

5 Arendt, *The human condition* (Chicago 1958), vooral paragrafen 24 en 25 en met name p.184; Bruner (n. 2), *Making stories*.

awry.'[6] Verhalen experimenteren met menselijke situaties en helpen, die beter te begrijpen. 'Stories', zegt Bruner, 'are models of the world'. En: 'The sharing of common stories creates an interpretive community.'[7] 'Common stories', in dit geval veel gelezen strips: daarover gaat dit artikel.

Natuurlijk circuleren in een cultuur ook andersoortige modellen die mensen helpen zich in de wereld te oriënteren: religie, ideologieën, wetenschap (en gepopulariseerde versies daarvan).[8] Een bijzonder kenmerk van verhalen is echter dat ze, vaker dan andere teksten, meerduidig zijn.[9] Terwijl theologie, ideologie en wetenschap tenderen naar denotatief taalgebruik (waarin ieder begrip verwijst naar een duidelijk omschreven verschijnsel) en gericht zijn op een eenduidige interpretatie van de wereld, is literair taalgebruik in sterkere mate connotatief, dat wil zeggen, meer gebaseerd op associatie dan op argumentatie. De literaire schrijver mag overdrijven. Hij mag tegengestelde meningen in de mond leggen van verschillende, of zelfs dezelfde personages. Hij kan de spanningen, tegenstrijdigheden en onbestemde angsten die veel mensen bezighouden, maar die de essayist en de politicus zullen vermijden, benoemen en verkennen. Hij kan derhalve uitdrukking geven aan een breder scala van gevoelens en gedachten, zelfs diepere lagen van het bewustzijn aanboren, dan auteurs van betogende teksten. Daarom doet een goed verhaal of gedicht meer recht aan de verscheidenheid, tegenstrijdigheden en spanningen die typerend zijn voor de 'human condition'.[10]

Weinig maatschappelijke activiteiten vormen een zo dramatische illustratie van de 'dialectic of the established and the possible' (Bruner) en van de tegenstrijdige gevoelens die daarmee gepaard gaan als de ontwikkeling van de moderne wetenschap en techniek. Aan de ene kant zijn het doelgerichte activiteiten, die werken volgens strikte regels en meestal plaatsvinden in grote, kapitaalintensieve instellingen: ze zijn stevig *established* in de hedendaagse westerse wereld. Aan de andere kant werken ze aan de grenzen van het mogelijke en daar verschijnen regelmatig totaal onverwachte zaken. In een recent, verontrustend boekje herinnert de Britse astronoom sir Martin Rees eraan, hoe onvoorspelbaar wetenschappelijke en technische ontwikkelingen kunnen zijn. Als voorbeeld geeft hij een rapport van de Amerikaanse academie van wetenschappen uit 1937, waarin een poging werd gedaan belangrijke technische doorbraken te voorspellen. De raket, computers, transistors en antibiotica – allemaal uitvindingen die de wereld na de oorlog ingrijpend zouden veranderen, kwamen er niet in voor.[11] De atoombom is een extreem voorbeeld van *established* en *possible*: het product van een briljant georganiseerd megaproject, kwam het nieuws van de verwoesting van twee Japanse steden niettemin als een nauwelijks te verwerken schok.

6 Bruner (n. 2), *Making stories*, 28. Zie ook een van de oudere uit een groot aantal werken over literaire analyse, R. Wellek, A. Warren, *Theory of literature* (Harmondsworth 1980; oorspr 1949) 235: de combinatie van herkenning en verrassing als de basis van 'genre'.

7 Bruner (n. 2), *Making stories*, 25.

8 C. Geertz, 'Ideology as a cultural system' en 'Religion as a cultural system', beide in: C. Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973).

9 Ph. Sarasin spreekt van polysemie in *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse* (Frankfurt am Main 2003) 41-45. Zie ook Wellek, Warren (n. 6), *Theory of literature* (n. 6), 22-25.

10 L. Marx, B. Bowron, A. Rose, 'Literature, technology, and covert culture', in: L. Marx, *The pilot and the passenger* (New York 1988) 127-138.

11 M. Rees, *Our final century. Will civilization survive the twenty-first century?* (Londen 2003) 12-13. Vgl. G. Wise, 'Past efforts at technology assessment and prediction: 1890-1940', in: J.A. Tarr ed., *Retrospective technology assessment* (San Francisco 1977) 245-264; R. de Wilde, *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie* (Amsterdam 2000) vooral 60-80.

In het licht van het voorafgaande is het niet verbazend dat vanaf de late negentiende eeuw, toen de ontwikkeling van wetenschap en techniek een grote versnelling doormaakte, een stroom van verhalen verscheen waarin wetenschappelijke en technische innovaties een grote rol speelden. De toekomstroman, vooral in de gedaante van science fiction, begon zijn opmars, min of meer parallel aan (notoir onbetrouwbare) prognoses van technisch-maatschappelijke trends door deskundigen.[12] De meeste science fictionverhalen verschenen in goedkope tijdschriften met titels als *Amazing stories* en *Astounding Science Fiction*, bereikten een groot (merendeels mannelijk) publiek en hadden geen hoge literaire ambities en een overeenkomstig lage reputatie. Toch bracht dit genre ook scherpzinnige en veelbesproken boeken voort (Wells, Orwell, Huxley, LeGuin, Vonnegut). Vaak variëerden die op zeer oude literaire thema's, zoals dat van de gevaarlijke alchemist (Faust, Frankenstein, Dr. Moreau) of van de utopie. Ook in verhalen over de atoombom vinden we dergelijke thema's terug, zoals we zullen zien in paragraaf 4.

Reacties op de atoombom in Nederland en elders[13]

Net als elders, werd ook in Nederland geschokt gereageerd op de vernietiging van Hiroshima en Nagasaki. Opvallend was ook hier het onmiddellijke besef dat atoomwapens geen Amerikaans monopolie zouden blijven. Typerend waren het versje en de prent die het christelijke opinieblad *Ons Vrije Nederland* in de vroege herfst van 1945 publiceerde. Het versje eindigde als volgt:

> Dus leven wij maar hulp'loos voort,
> Tot er iets naders wordt gehoord,
> En er weer een verrassing is,
> Die blijvend – de ver-assching is.[14]

Evenals in Frankrijk en Duitsland gaf het nieuwe wapen bekende schrijvers cultuurpessimistische beschouwingen in de pen, voortbouwend op werk van auteurs uit het Interbellum, zoals Ortega y Gasset en Huizinga. Philips-onderzoeker Dippel en de socioloog P.J. Bouman zagen de Bom als de jongste manifestatie van een materialistische en vertechniseerde cultuur, die vervreemd was geraakt van zijn fundamentele christelijke

12 Bv. R. Haynes, *From Faust to Strangelove. Representations of the scientist in western literature* (Baltimore 1994); L. Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft* (Frankfurt 1999), derde en vierde deel; I.F. Clarke, *The pattern of expectation 1644-2001* (New York 1979), hoofdstukken 4 tot en met 9; A.I. Berger, 'The magic that works', *Journal of Popular Culture* 1972, 867-942; M. Ashley ed., *The history of the science fiction magazine*, I, *1926-1935* (Chicago 1976). Over prognoses, zie noot 11.

13 Nederland: B. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Den Haag 2000); B.J. Brouwer, *Er zijn tenslotte grenzen: de Nederlandse kerken en het vraagstuk van de moderne oorlog 1945-1965* (Kampen 1993); Ph.P. Everts, 'Het maatschappelijk verzet tegen de kernbewapening: "Ban de bom"', in: B. Schoenmaker, J.A.M.M. Janssen (ed), *In de schaduw van de Muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997); J. Hoffenaar, G. Teitler (ed), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992).
Andere landen: Boyer, *At the Bomb's early light* (n. 3); S.R. Weart, *Nuclear fear. A history of images* (Cambridge, Mass. 1988); *History and Technology* 19/3 (2003), themanummer over 'Visions of the atomic age: toward a comparative perspective'; H. Nehring, 'Politics, symbols and the public sphere: the protests against nuclear weapons in Britain and West Germany, 1958-1963', http://www.zeithistorische-forschungen.de, oktober 2005; D. Pace, 'Old wine – new bottles: atomic energy and the ideology of science in postwar France', *French Historical Studies* 17 (1991) 38-61; L.S. Wittner, *The struggle against the Bom.* (3 dln., Stanford 1993, 1997, 2003).

14 *Ons Vrije Nederland* 1945 nr 20 (z.d., waarschijnlijk september 1945).

HET VERS VAN DE WEE

Mijn tante, U en ik en oom,
zijn niet veel meer dan een atoom...
Mijn oom en tante, U en ik,
Bestaan maar voor een oogenblik...

Hoe kort is deze werelddroom,
Want splitst er iemand een atoom,
Dan splitst ook het individu.
Mijn oom en tante, ik en U!

Wat koopt men voor een wetenschap,
Die zoo opeens en met een klap,
Een druk... een gil... een bliksemflits...
Hij splitst, zij splitst en ik, ik splits...

't Atoom, als het ontketend is,
Doet, wijl het zoo onwetend is
Omtrent de dingen, kwaad en goed,
Precies wat zoo'n atoom ook doet...

Het velt met onpartijdigheid,
De gansche wereld zoo ze leit,
Het rekent niet met taal of land,
En steekt de wereld in den brand.

Met moeite hield ik zoo het viel,
Te zamen lijf en hart en ziel.
In die verzameling atomen,
Zie 'k liever geen verand'ring komen

Wat gij niet wilt, dat U geschiedt,
Doe dat ook aan een ander niet.
Splits niet wat aan elkander hoort
En laat d'atomen ongestoord.

Maar ach, hoezeer de wereld snakt,
Naar 'n Anti-splits-atomen-pact,
Zaagt ge ooit een pact dat pakte,
Nooit in elkander smakte?

Dus leven wij maar hulp'loos voort,
Tot er iets naders wordt gehoord,
En er weer een verrassing is,
Die blijvend — de ver-assching is.

ALEIDA BOLSJES—KRULSKAMI

Ons Vrije Nederland (1945) nr. 20, p. 19.

waarden en daardoor dreigde zichzelf te vernietigen.[15] Veel aandacht trokken ook de kerngeleerden, zowel in Nederland als elders, die zich uitspraken voor ontwapening, openbaarmaking van de atoomgeheimen en internationale controle op verder onderzoek.[16] Dergelijke pleidooien hadden geen succes. Overheden van de westerse landen begonnen een massaal propaganda-offensief voor de ontwikkeling van vreedzame toepassingen van kernenergie, deels als dekmantel voor de verdere ontwikkeling van kernwapens. Intussen verdiepte het conflict tussen Oost en West zich. De angst voor een Russische invasie werd in september 1949 nog versterkt toen de Russen hun eerste atoombom testten. Het gevolg was marginalisering van de antikernwapenbeweging en een brede steun onder de bevolking voor de ontwikkeling van nog grotere wapens, waaronder de waterstofbom, en de stationering van kernwapens in Europa.

Een nieuwe golf van kritiek kwam op naar aanleiding van de proeven met waterstofbommen, die in de loop van de jaren vijftig in aantal en zwaarte toenamen. Radioactieve *fallout*, gemeten op plaatsen ver van de test sites, zorgde voor paniek. In 1957 kregen prominente geleerden zoals de Duitser Von Weiszäcker, de Brit

15 P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (Assen 1953) 428-431. Dit boek beleefde 30 herdrukken en werd in 8 talen vertaald. Zie ook E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980*, II, *1914-1980* (Amsterdam 1986) 275; H.E.S. Woldring en D. Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappijkritiek* (Kampen 1980) 218-222, 263-264. Over Dippel en de atoombom: P. van Dijk, *Op de grens van twee werelden. Een onderzoek naar het ethische denken van de natuurwetenschapper C.J. Dippel* (Den Haag 1985), hoofdstuk 4. Brede schetsen van het onder intellectuelen wijd verbreide cultuurpessimisme na de oorlog: T. de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum 1996), hoofdstuk 5, waarin ook uitvoerig over Dippel en Bouman; en F. Ruiter, W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1996), hoofdstuk XI, 'In de bouwput van de superzuil'.

16 L. Molenaar, '*Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten ...*' *De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers (VWO), 1946-1980* (Delft 1994), hoofdstuk 1.

Russell en de Oostenrijker Pauli, en de bekende artsen Albert Schweitzer en Benjamin Spock wereldwijde publiciteit met hun protesten tegen de atoomwapens. Er ontstond nu een goed georganiseerde protestbeweging. Vanaf Pasen 1958 werden in Engeland en Duitsland jaarlijks grote vredesmarsen gehouden.

De vakliteratuur is eenstemmig in de opvatting dat het kernwapendebat in Nederland pas vanaf ongeveer 1955, dus tijdens de tweede golf van protest, op gang kwam, ook al waren er eerdere aanzetten, die net als elders vooral van de kant van de kerken en de communisten kwamen. Aanleiding waren zorgen om de *fallout*, de mededeling van minister Beel van Binnenlandse Zaken, voorjaar 1955, dat Nederland in geval van oorlog rekening moest houden met een atoomaanval (iets dat in militaire en regeringskringen allang bekend was) en de stationering van kernwapens in Europese landen (in 1959 in Nederland). De in 1952 opgerichte Organisatie Bescherming Bevolking ging zich nu – zij het nogal halfslachtig – voorbereiden op een mogelijke nucleaire aanval. Protestmarsen begonnen hier later dan elders, in 1961, en bereikten een minder grote omvang dan in Engeland en Duitsland. De in 1957 opgerichte PSP haalde bij Tweede Kamerverkiezingen in 1959 maar 2 zetels.

De literatuur vermeldt ook dat opinieonderzoek aantoonde dat de Nederlandse bevolking niet minder bezorgd was dan mensen elders. Eind jaren veertig verwachtte meer dan de helft van de Nederlanders een nieuwe wereldoorlog. Daarna nam dat aantal af, maar in 1959 was nog 36% van de bevolking deze mening toegedaan. Eind jaren '50 meende de helft van de bevolking dat Nederland een atoomaanval kon overleven, in 1962 achtte 49% de kans daarop nihil, 24% klein.[17] Dat de atoombom tot midden jaren vijftig in Nederland nauwelijks onderwerp van gesprek was, zoals Van der Boom stelt in zijn overigens mooie studie over de Bescherming Bevolking, lijkt daarom onwaarschijnlijk.[18] Geïllustreerde tijdschriften besteedden er ook in de jaren voor 1955 regelmatig aandacht aan en een toneelstuk van Maurits Dekker uit 1949 over de gevaren van kernwapens trok duizenden bezoekers en veel media-aandacht.[19] Dat de *beweging* tegen kernwapens in Nederland traag op gang kwam en aanvankelijk beperkt bleef, is misschien toe te schrijven aan het feit dat Nederland geen atoommacht was en de bevolking dus niet het gevoel had invloed te kunnen uitoefenen op de bewapening, bijvoorbeeld bij de verkiezingen.

Vanaf 1963 kwam internationaal een tamelijk abrupt einde aan deze golf van kritiek op kernwapens. Na de Cubacrisis (oktober 1962) leek de wereld in stabieler vaarwater te komen. Er kwam een 'hot line' tussen Kremlin en Witte Huis teneinde fatale misverstanden te voorkomen en een verbod op bovengrondse kernproeven. De aandacht verschoof naar rassenproblemen in de Verenigde Saten en de oorlog in Vietnam.

De atoombom in de bellettrie

De reactie van Nederlandse literaire schrijvers op de kernbewapening was, in vergelijking met een aantal andere landen, beperkt.[20] In 1949 verscheen, in een oplaag van maar 250

17 Van der Boom (n.13), *Atoomgevaar*, 26, 55-56. Wittner (n. 13), *The struggle against the Bomb*, I: *One world or none*, 133-138.

18 Van der Boom (n.13), *Atoomgevaar*, 105.

19 Over het beeld van de atoombom in het weekblad *Panorama* verschijnt komend jaar mijn artikel 'Een getemde feeks? Het atoom in *Panorama*, 1946-1960' in de bundel *In het licht van de media*, onder redactie van F. Meiman e.a. Over Maurits Dekker, zie de volgende paragraaf.

20 Zie voor de internationale literaire reactie: Haynes (noot 12), Boyer en Weart (noot 13).

exemplaren, een dichtbundel van de Limburgse schrijver Mathias Kemp, *Schimmen uit het Plutonium*, waarin de kernoorlog werd beschreven als de ultieme verkrachting van de natuur en de dichter droomde van een onschuldig en eenvoudig leven.[21] Een veel groter publiek bereikte Maurits Dekkers toneelstuk *De wereld heeft geen wachtkamer*, over de morele conflicten van kernfysici die ingeschakeld waren in wat later het militair-industriële complex werd genoemd. Het stuk was een uitzonderlijk succes, beleefde meer dan honderd uitvoeringen en werd in vele talen vertaald.[22] In 1961, het jaar van de Berlijnse Muur en de invasie in de Varkensbaai, trok Harry Mulisch veel aandacht met zijn satirische eenakter 'De knop' en zijn persiflage op de voorlichting over de bescherming van de bevolking tegen een atoomaanval, 'Wenken voor de jongste dag'. Tussendoor verschenen wel eens publicaties die minder aandacht trokken, zoals Jef Lasts roman *De rode en de witte lotus* (1951), die eindigt met een kernoorlog, en Leo Vroman's korte tekst 'De nieuwste dood' (1957, in *De Gids*), maar de literaire respons was beslist minder dan in bijvoorbeeld Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten.

Opnieuw kan de geringe rol van Nederland in internationale gebeurtenissen een verklaring zijn. Een aantal Engelstalige auteurs van spraakmakende werken kon bijvoorbeeld putten uit eigen ervaringen met grote militaire projecten. De moleculair fysicus C.P. Snow, auteur van *The new men* (1954), over een Brits team dat aan een atoombom werkt, was tijdens de Tweede Wereldoorlog een hoge ambtenaar die natuurwetenschappers selecteerde voor de oorlogsinspanningen. De chemicus Kurt Vonnegut, schrijver van *Cat's cradle* (1963), over de vernietiging van de wereld door een nieuwe uitvinding, had als militair het bombardement op Dresden meegemaakt en werkte na de oorlog geruime tijd voor General Electric, een van de belangrijkste onderdelen van het Amerikaanse militair-industriële complex. En Nevil Shute, schrijver van het beroemde *On the beach* (1957), over het einde van de mensheid na een kernoorlog, had een loopbaan in de vliegtuigbouw en het leger achter de rug. Auteurs met dergelijke ervaringen waren er in Nederland eenvoudig niet. Nederlandse romans en gedichten gingen zelden over actuele, politieke thema's.[23] Maar in de populaire cultuur was dat anders. Zoals gezegd, besteedde het populaire familieblad *Panorama* vanaf haar eerste naoorlogse nummer (juni 1946) regelmatig aandacht aan de atoombom en ook in stripverhalen kwam het thema uitgebreid aan de orde, zoals we nog zullen zien.

In romans en stripverhalen over kernwapens keren thema's en verhaalpatronen met een soms zeer lange geschiedenis terug. De beweegredenen van kerngeleerden zoals Oppenheimer, Szilard, Bethe en Einstein, die na Hiroshima uit de schaduwen van het geheime Manhattan Project traden en spraakmakende bestrijders (soms ook pleitbezorgers, zoals Teller) van de kernbewapening werden, fascineerden het publiek. Schrijvers konden hier aansluiten bij een lange traditie. Het thema van de van zijn werk bezeten onderzoeker vinden we bijvoorbeeld al in de achttiende en de vroege negentiende eeuw. Er waren verschillende vormen. In Swifts hilarische satire uit 1726 op Bacons *New Atlantis* (het vliegende eiland Laputo) waren wetenschappers wereldvreemde maar on-

21 Mathias Kemp, *Schimmen uit het Plutonium* (Maastricht: Veldeke 1949); zie bespreking in *De Gids* 1950 nr 2. 156-7.

22 Maurits Dekker, *De wereld heeft geen wachtkamer. Naar het gelijknamige toneelstuk* (Amsterdam: Het Wereldvenster 1950). Zie *De Gids* januari 1950, 55: 'zelden heeft een stuk van eigen bodem zo'n doorslaand succes beleefd'. Naar aanleiding van de honderdste vertoning: *De Groene Amsterdammer* 2 september 1950. Het Theater Instituut in Amsterdam bezit een grote verzameling recensies van dit stuk.

23 H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005* (Amsterdam 2006), vooral 143-148, 163, 272-277.

gevaarlijke malloten, terwijl Goethe's *Faust* (1808) en Mary Shelleys in *Frankenstein* (1818) de gevaarlijke kanten van wetenschappelijke bezetenheid lieten zien.[24] In het atoomtijdperk werden de drijfveren en morele dilemma's van kerngeleerden in tal van romans en toneelstukken geanalyseerd. C.P. Snows *The new men* (1954), Friedrich Dürrenmatts *Die Physiker* (1962) en Kurt Vonneguts *Cat's cradle* (1963) waren hoogtepunten in dit genre.

Een tweede cluster van beelden was verbonden met de kernenergie zelf. Vanaf de jaren 1890, toen Becquerel en, wat later, de Curies en Rutherford hun spectaculaire ontdekkingen over straling deden, werd het idee verbreid (niet het minst door de geleerden zelf) dat de wetenschap spoedig zou beschikken over een onvergelijkbaar krachtige energiebron, met alle utopische en apocalyptische mogelijkheden van dien. Ook het idee om deze kennis maar liever geheim te houden dan wel op de een of andere manier ongedaan te maken werd in die tijd geopperd. In science fiction-verhalen verschenen al spoedig bezeten geleerden die de wereld met behulp van atoomkracht trachtten te vernietigen, wat soms op het nippertje werd voorkomen door een nobele geleerde, die de mensheid vervolgens een technocratisch utopia binnenleidde. De 'onzichtbare straal' die materie kon oplossen, dan wel voorwerpen en mensen vergroten of verkleinen, was de meest voorkomende vorm die deze techniek in verhalen aannam, bijvoorbeeld bij populaire auteurs als Capek (1923) en Conan Doyle (1929) en in de nog populairdere stripverhalen, zoals dat over de Amerikaanse ruimteheld Flash Gordon (1934, vanaf 1936 ook in het Nederlandse stripblad *Doe mee*).[25] In de eerste Nederlandse en Belgische stripverhalen over kernenergie nam het kernwapen ook die vorm aan.[26] Toonder en Jacobs, de schrijvers die we hierna bespreken, hadden aan het begin van hun loopbaan, vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, allebei een 'space opera'-achtig verhaal geschreven naar het voorbeeld van 'Flash Gordon'.[27]

Een ander groot thema was dat van de 'laatste oorlog' en wat daarop zou volgen. Dit verhaaltype was erg populair rond 1900, toen de Europese mogendheden verwikkeld waren in een wapenwedloop.[28] Na 1945 waren er verschillende varianten. Nevil Shute's *On the beach* (1957) vertelde hoe de laatste overlevenden van een kernoorlog het einde afwachtten. In andere verhalen werd de mensheid teruggeslingerd naar een barbaars niveau. Soms werd dat voorgesteld als een terugkeer naar het Paradijs, meestal als een terugval naar een hobbesiaanse 'oorlog van allen tegen allen.' In weer andere verhalen veroverden door straling ontstane mutanten de wereld. De stemming in de meeste verhalen was uiterst somber. Wat recenter, tenslotte, was het spionageverhaal, vaak geïnspireerd door onthullingen over geheime operaties tijdens de Tweede Wereldoorlog en gevoed door nieuws en geruchten over complotten en spionnen tijdens de Koude Oorlog.

24 R. Haynes, 'Frankenstein: the scientist we love to hate', *Public Understanding of Science* 4 (1995), 435-444; Haynes (n. 12), *From Faust to Strangelove*, hoofdstukken 3 en 5.

25 Haynes (n. 12), *From Faust to Strangelove*, 189-197. I.F. Clarke, *The pattern of expectation* (n. 12), 217-218. S. Weart, *Nuclear fear. A history of images* (Cambridge, Mass 1988) 421-426 meent dat deze beelden een nieuwe versie zijn van het oeroude beeld van de 'transmutatie' of wedergeboorte van de mens en de wereld. Over Flash Gordon in Nederland: E. en K. Kousemaker, *Wordt vervolgd. Striplexikon der lage landen* (Utrecht 1979) 33-34, 87.

26 Bijvoorbeeld het Suske en Wiske-verhaal van W. Vandersteen, 'De sprietatoom' uit 1948, Toonders 'De atoomtrillingen' (1946) en 'Kwetal de breinbaas' (1950), die we hierna bespreken.

27 Respectievelijk: *De doodende straal* en *De U*-straal. Zie M. Toonder, *Vroeger was de aarde plat. Autobiografie 1912-1939* (Amsterdam 1992) 295-296. Jacobs, *Un opéra de papier. Les mémoires de Blake et Mortimer* ([Paris] 1981) 66-67.

28 Clarke (n. 12), *The pattern*, 259-260, 293-295.

We bespreken nu het werk van twee auteurs, die op heel verschillende manieren het thema van de atoombom in hun verhalen hebben verwerkt. Beiden bereikten een groot publiek. Jacobs' 'Blake en Mortimer' verscheen vanaf 26 september 1946 in het succesvolle Belgische jeugdblad *Tintin*, en tegelijk in de Nederlandse versie van dat blad, *Kuifje*, dat eveneens een groot publiek (vooral jongens) bereikte. De verhalen kwamen vervolgens uit in albumvorm, zodat ze nog eens circuleerden. De hele serie is tot vandaag in druk.[29] De Tom Poes-verhalen verschenen in diverse landelijke en regionale kranten, zoals de *Volkskrant*, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *Het Vaderland* en het *Eindhovens Dagblad*, alsook in weekbladen zoals *Ons Vrije Nederland*, de *Wereldkroniek*, de *Revue*, de *Donald Duck* en vele andere.[30]

Blake en Mortimer

Jacobs' verhalen zijn te typeren als hyperrealistische science fiction. De erin verbeelde werkelijkheid wordt beheerst door herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de angsten van de Koude Oorlog. Ze spelen zich voor een groot deel af op werkelijk bestaande plaatsen, die Jacobs zeer nauwkeurig en aantrekkelijk in beeld wist te brengen. werkelijkheidsillusie geldt ook voor de personages, die eruit zien als filmsterren. Die fysieke 'echtheid' en de herkenbaarheid van de Koude Oorlog-sfeer vormden de grote charme van de verhalen, samen met de spannende avonturen uiteraard. De vormgeving en werking van nieuwe wapens, voertuigen en apparaten die in de verhalen figureerden baseerde Jacobs op uitgebreid onderzoek in populair-wetenschappelijke tijdschriften, zoals *Science et Vie*.

Jacobs' verhalen beginnen, precies zoals Bruner zegt, meestal in een herkenbare situatie, waar vreemde dingen gebeuren. In *SOS meteoren* is dat bijvoorbeeld regenachtig Parijs, waar de kranten melden dat het weer al lange tijd ernstig in de war is. Er wordt gespeculeerd over de oorzaken.

Wij, de lezers, gaan er achter komen wat er precies aan de hand is. We doen dat door op avontuur te gaan met een natuurwetenschapper, Mortimer, en zijn vriend, de geheim agent Blake. Dat is niet voor niets. Jacobs zegt ermee dat de beslissende veranderingen in de wereld te maken hebben met zaken die het grote publiek niet begrijpt: *high tech* en de wereld van de internationale verhoudingen en geheime diensten. Welnu, Mortimer kan ons uitleggen hoe apparaten werken en wat de wetenschappelijke principes daarachter zijn. Hij kan ook net op tijd een slimme techniek bedenken om het verhaal tot een goed eind te brengen. Blake geeft ons toegang tot de wereld van de geheime diensten en het kabinetsberaad. De verhalen laten dus de werkelijkheid achter de alledaagse werkelijkheid zien: vandaar 'hyperrealisme'.

29 Kousemaker (n. 25), *Stripleksikon*; J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bibliografie*, deel 2 band A, *1945-1995* (Amsterdam 1997) 631-634. *Science et vie* z.p.z.j [nov. 2003], themanummer 'Blake et Mortimer face aux démons de la science', naar aanleiding van een aan Jacobs' werk gewijde tentoonstelling in het Parijse Musée de l'homme in 2004; Jacobs' autobiografie, *Un opéra de papier* (n. 12) is verhelderend. Over het recente succes van de Blake en Mortimer-serie, waarvan na Jacobs' dood zelfs nieuwe afleveringen verschenen in de geest van de meester en waarvoor in 1983 een speciale uitgeverij werd opgericht: N. Funès, 'Blake et Mortimer: les bons filons ne meurent jamais', *Le Nouvel Économiste*, 20 sept 1996.

30 H.R. Mondria, *Bommelbibliografie* (Den Haag 1974). Toonder schreef een eveneens verhelderende autobiografie, met een totaal ander karakter dan die van Jacobs, in drie delen: *Vroeger was de aarde plat. Autobiografie 1912-1939* (Amsterdam 1992); *Het geluid van bloemen. Autobiografie 1939-1945* (Amsterdam 1993); *Onder het kollende meer Doo. Autobiografie 1945-1965* (Amsterdam 1996) (later verschenen in één band).

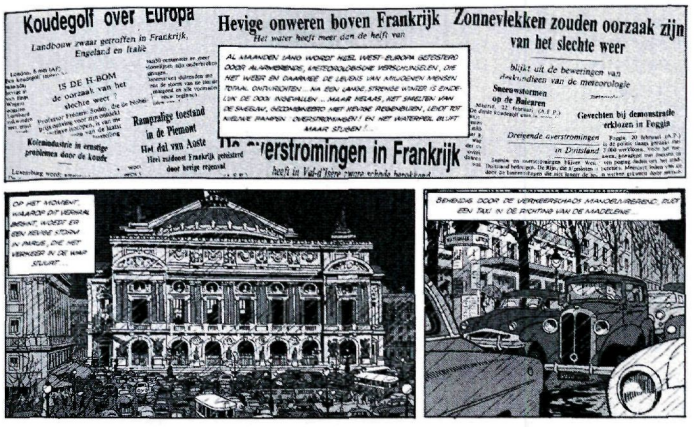

E.P. Jacobs,
S.O.S. Meteoren (1959)

Wat zich achter de schermen afspeelt blijkt van een roerende eenvoud te zijn: het is de aloude strijd van Goed tegen Kwaad. Vaak is er een boosaardige geleerde die uit persoonlijke wrok dan wel in dienst van een totalitair regime een apparaat ontwikkelt, dat een dodelijk gevaar vormt voor de wereld. Het gaat dan om technieken waarover tijdens de Koude Oorlog veel werd gespeculeerd: vliegende schotels, apparaten waarmee het weer kan worden beïnvloed, hersenspoeling en allerlei geheime wapens. Een groot deel van de verhalen bestaat uit de ingrediënten van elk avonturenverhaal: achtervolgingen, ontsnappingen, knokpartijen, wapengeweld met spectaculaire explosies.

Kernenergie en kernwapens spelen een belangrijke rol in drie verhalen. 'Het geheim van de Zwaardvis' (1946) gaat over de Derde Wereldoorlog, ontketend door een Oosters totalitair regime. In 'Het raadsel van Atlantis' (1955) breekt een opstand uit in de geavanceerde onderzeese stad Poseidopolis, die draait op kernenergie. Op het derde verhaal, 'De valstrik' (1960), gaan we nu nader in, omdat Jacobs hier zijn visie op de geschiedenis en de toekomst van de mensheid presenteert.

Het verhaal begint met een alledaags gesprek in een hotellobby, naar aanleiding van krantenberichten over oorlogsdreiging en atoombommen, het soort gesprek dat in die tijd ongetwijfeld veel gevoerd werd.

Een van de hotelgasten zegt terug te verlangen naar de goede oude tijd, een ander noemt het verleden achterlijk en zegt dat de wetenschappelijke ontwikkeling een gouden toekomst zal brengen. In het verhaal dat volgt presenteert Jacobs zijn eigen opvatting, in de vorm aan van een reis in de tijd, naar het voorbeeld van Wells' *The time machine.*

Mortimer belandt met zijn tijdmachine achtereenvolgens in de oertijd, de middeleeuwen en het jaar 5060. Elk tijdvak blijkt gekenmerkt door strijd, waarbij steeds de zwakkeren aan het kortste eind trekken. In de oertijd zien we dinosaurussen vechten en in de middeleeuwen beleven we een boerenopstand. De nadruk ligt echter op de toekomst, het jaar 5060. De situatie is treurig. In 2075 is er een allesvernietigende kernoorlog geweest, die de mensheid heeft teruggeslingerd naar een barbaars niveau.

In de millennia daarna is een totalitair en wreed wereldregime ontstaan, dat beschikt over superieure wapens en hersenspoeltechnieken om gehoorzaamheid af te dwingen. Een deel van de intelligentsia is ontsnapt naar andere planeten en bereidt daar een

E.P. Jacobs, *De Valstrik* (1960)

E.P. Jacobs, *De Valstrik* (1960)

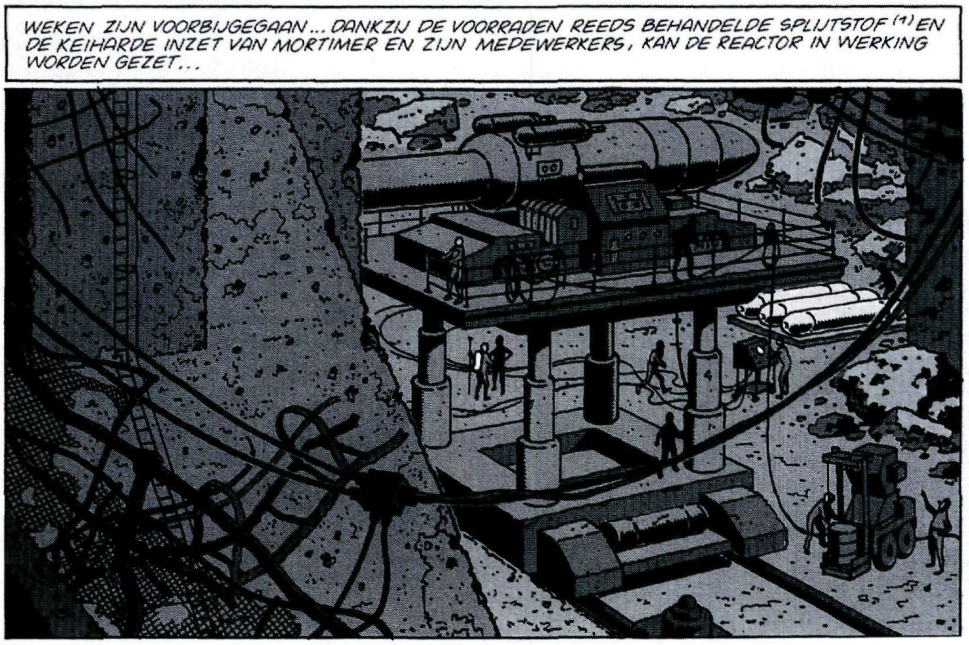

E.P. Jacobs, *De Valstrik* (1960)

tegenaanval voor. Intussen is ook op aarde, onder de grond, een verzetsbeweging ontstaan. Deze laat zich inspireren door de resten van de 20e-eeuwse beschaving, die in de onderaardse gangen bewaard zijn gebleven. Die 20e-eeuwse beschaving brengt ten slotte ook de bevrijding. Mortimer belandt met zijn tijdmachine bij de verzetsbeweging. Hij ontdekt in een verlaten gewelf een kernreactor uit zijn eigen tijd. Niemand weet hoe het ding werkt, maar Mortimer natuurlijk wel. Hij krijgt de reactor weer aan de praat en maakt daarmee een aantal nucleaire handgranaten, waarmee de vijand wordt verslagen.

De moraal van het verhaal is dat er geen goede oude tijd is, en ook geen goede nieuwe tijd, en dat wetenschap en techniek altijd zowel ten goede als ten kwade worden gebruikt. De geschiedenis is een opeenvolging van gewelddadige conflicten, waarin het kwaad meestal aan de winnende hand is. Opvallend is dat de knapste geleerden in Jacobs' verhalen altijd boosaardig zijn.[31] Niettemin wint uiteindelijk steeds het goede, dankzij het vernuft en, vooral, de moed en volharding van de helden, in combinatie met een zekere dosis geluk. Mortimer is niet de grootste geleerde, maar hij combineert intelligentie met een sterk moreel besef, onverschrokkenheid en atletische kwaliteiten. In zijn autobiografie noemde Jacobs zijn verhalen moderne sprookjes, waarin techniek, geleerden en astronauten de plaats hebben ingenomen van magie, tovenaars en ridders. De strijd tussen goed en kwaad is echter hetzelfde gebleven. Zijn doel, schreef Jacobs, was 'rassurer', de lezers enige greep geven op de gevaarlijke wereld met behulp van oude verhaalpatronen. Wells was een groot voorbeeld voor hem, en we herkennen dan ook

31 G. Lenne 'La science du bien et du mal', *Science et Vie* themanummer (n. 23), 142-145.

diens boven- en ondergrondse wereld, de tijdmachine en de grote oorlog.[32] Jacobs' geruststelling is betrekkelijk. Hij ziet geen vooruitgang en verwacht grotere oorlogen, maar hij roept de lezer op, de eeuwige strijd tussen goed en kwaad te aanvaarden en de kant van het goede te kiezen. Over goed en kwaad bestaat immers geen twijfel. De helden hebben geen karakterfouten en morele ambivalenties kent Jacobs' oeuvre niet.

Het plaatsen van kernenergie in een breed historisch patroon was een in die tijd opvallend veelvuldig gebruikte retorische strategie (ook met betrekking tot andere innovaties overigens). In een artikel in het weekblad *Panorama* over de tentoonstelling 'Het Atoom' op Schiphol in 1957 bijvoorbeeld, stelde de schrijver dat kernenergie, hoezeer ook omgeven door angstige gedachten aan de Bom, in feite niets anders was dan een logische stap in de ontwikkeling van de energietechniek, die was begonnen met de ontdekking van het vuur. Ook het vuur, en later de elektriciteit, hadden bij hun eerste verschijnen schrik teweeg gebracht. Maar net als die eerdere technieken, zouden de mensen ook de kernenergie op den duur dankbaar aanvaarden, vooral wanneer fossiele brandstoffen uitgeput zouden raken.[33]

Tom Poes

Toonder schreef drie verhalen over kernwapens. In 'De atoomtrillingen' (1946) vindt professor Prlwytzkowksy een straal uit die objecten kan vergroten, verkleinen en doen verdwijnen. Geldschieter Bommel, die uit is op macht en roem, voorziet hem van de middelen om het apparaat verder te ontwikkelen in een 'atoomfabriek'. Die valt echter in handen van criminelen met een meer sinister machtsmotief. Tenslotte laat Tom Poes het complex ontploffen. Op 'Kwetal de breinbaas' (1950) ga ik hierna dieper in. In 'De Spliterwt' (1957) neemt kernenergie de vorm aan van een draak, die na iedere ontploffing groter en gevaarlijker wordt. Weliswaar is zijn energie in principe voor nuttige doelen te gebruiken, zoals professor Prlwytzkowsky voor ogen staat, maar wie erover beschikt komt in de greep van een onbedwingbare machtswellust, en wanneer een kwade genius als Hocus Pas zich ervan meester maakt is de ramp niet te overzien. Daarom laat Tom Poes de draak weer onder de grond verdwijnen. 'Kwetal de breinbaas' volgt ongeveer hetzelfde stramien als beide andere verhalen, maar is veruit het meest complexe van de drie.

Hoezeer Toonders verhalen ook verschillen van die van Jacobs, in het 'Kwetal'-verhaal vinden we een vanuit Bruners verhaaltheorie interessante overeenkomst: ook hier beginnen we in de alledaagse wereld, al is het in dit geval de wereld van Rommeldam. Ergens aan het begin zien we de burgerij van de stad verbaasd kijken naar de strapatsen van de dwerg Kwetal in zijn zelfgemaakte vliegtuig.

32 Jacobs (n. 21), *Opéra de papier*, 97. Een belangrijk verschil is uiteraard dat Wells zeker niet altijd uit was op geruststelling, zie bijvoorbeeld in *The island of Dr. Moreau*.

33 Gerard Vermeulen, 'Het karakter van de getemde feeks', *Panorama* 10 augustus 1957. Op de tentoonstelling zelf werd de toekomstige ontwikkeling van de kernenergie vergeleken met de ontwikkeling van de luchtvaart in de afgelopen halve eeuw, waarmee werd gesuggereerd dat zij een even gewaardeerd deel van het bestaan zou worden. Gemeentearchief Amsterdam, Archief van de Stichting Internationale Tentoonstelling Het Atoom, toegangsnummer 259, inventarisnummer 144, map B, anoniem typoscript 'STICHTING INTERNATIONALE TENTOONSTELLING "HET ATOOM", AMSTERDAM 28 juni tot en met 15 september 1957'. Een artikel over *Panorama* en de tentoonstelling 'Het Atoom' is in voorbereiding.

Het vreemde toestel van de dwerg was nu Rommeldam genaderd, maar door het verlies van de kachelpijp scheen het zijn stuur kwijt te zijn. Het daalde ten minste tamelijk snel en beschreef vreemde bochten in de lucht. Zonder remmen daverde het dwars door een toren heen en het valt te begrijpen, dat de burgers van de goede stad door dit voorval hevig schrokken.

'Een vliegende schotel!' riep iemand. 'Marsbewoners!' riep een ander, en een derde brulde: 'Een gesplitste atoom!'

De verkeersagent, die midden op het plein het verkeer regelde, was de enige die zijn kalmte bewaarde.

'Doorlopen!' riep hij, 'rechtshouden! Het is alleen maar een...'

Op dat moment had het vreemde toestel er genoeg van. Het maakte een duikeling en stortte met een daverende knal voor de voeten van de agent op straat.

'Het is alleen maar een potkachel!' zei de verkeersambtenaar, onzeker een pas achterwaarts doende. 'Kom er eens uit, meneer!'

De dwerg werd nu zichtbaar. Er was niet aan hem te zien, dat hij zich pijn had gedaan en misschien was dat ook wel niet zo. Hij glimlachte ten minste vriendelijk en schudde zijn hoofd.

'Ik vrees, dat de gigelgens niet zwaar genoeg was om de kracht van de gridogeen op te heffen!' sprak hij spijtig.

'Allemaal praatjes!' snauwde de agent. 'Mag ik uw rijbewijs eens even zien? U brengt met die grappen het verkeer in gevaar!'

'Dat loopt mis, heer Bommel!' zei Tom Poes, die op het dak van de Oude Schicht was geklommen om over de oploop heen te kunnen kijken.

21

Marten Toonder, *Kwetal de breinbaas* (1950)

De mensen speculeren over Marsbewoners, vliegende schotels en 'gesplitste atomen.' Net als Jacobs, zal Toonder ons tonen wat er achter deze vreemde gebeurtenissen schuilgaat. Dat gebeurt echter op een volledig andere manier dan bij Jacobs. Toonders genre is niet de realistische fictie, maar een combinatie van sprookje en dierfabel. De meeste figuren zijn dieren en de fysieke omgeving is weliswaar herkenbaar, maar dan als een gedroomd soort vakantieland (heuvels en bossen, Anton Pieck-achtige huizen en straten). Het verhaal onderhoudt een metaforische verhouding met de alledaagse werkelijkheid en anders dan bij Jacobs zijn sommige beelden zeer ambigu. Dat heeft ook te maken met het feit dat Toonder een ander aspect van de atoombom aansnijdt: niet de toekomstige maatschappij, maar de psychologie van wetenschap en techniek.

Het verhaal is als volgt kort samen te vatten. Op een wandeling in de bergen ontmoeten Tom Poes en Bommel een dwerg, Kwetal. Die heeft in een werkplaatsje onder de grond een dimensiehevelaar gemaakt, een stralingsapparaat waarmee je mensen en dingen naar de vierde dimensie kunt overbrengen, ofwel: doen verdwijnen. Kwetal geeft Bommel eerst de formule, later het apparaat zelf, nadat hij de werking heeft gedemonstreerd door Tom Poes' huisje voor een deel te laten verdwijnen. Bommel toont het apparaat aan professor Prlwytzkowsky van de Rommeldamse universiteit. De professor wil hem daarvoor een eredoctoraat doen toekennen, maar een andere geleerde, de kwaadaardige Sickbock, komt tussenbeide en toont aan dat Bommel een nitwit is.

Marten Toonder, *Kwetal de breinbaas* (1950)

In een collegezaal aan de universiteit heeft Kwetal intussen een formule op het bord gezet, die diepe indruk maakt op de aanwezige professoren en op Sickbock. Het blijkt de basis voor een nog krachtiger dimensiehevelaar. Sickbock bouwt dat apparaat in zijn eigen werkplaats, met hulp van Kwetal. Als het gereed is, wil hij het demonstreren voor de Rommeldamse professoren: hij zal een deel van Rommeldam laten verdwijnen. Dat experiment mislukt dankzij een ingewikkelde list van Tom Poes. Het apparaat ontploft, de dwerg valt in de krater en Tom Poes gooit het gat dicht met stenen, zodat Kwetal weer verdwijnt onder de grond, waar hij vandaan gekomen is. Daarmee voorkomt Tom Poes dat Kwetal de volgende stap kan zetten: een apparaat waarmee de hele wereld naar de vierde dimensie gestraald kan worden. Bommel is boos dat hij zijn eredoctoraat is misgelopen, maar Tom Poes laat hem een krantenbericht zien over de komst van de waterstofbom (net dat jaar aangekondigd door Truman en twee jaar later getest). Dat is eigenlijk net zo iets, zegt Tom Poes, en Bommel is tevreden dat hij de wereld heeft gered van zo'n gevaarlijke uitvinding, met een beetje hulp van de jonge vriend natuurlijk.

Het verhaal laat uiteraard de schoksgewijs toenemende vernietigingskracht van kernwapens zien (net als in het latere verhaal over de steeds groter wordende draak), maar het draait om de houdingen van de verschillende personages tegenover deze gevaarlijke nieuwe techniek. Het meest opvallend is de volledige onverschilligheid van iedereen behalve Tom Poes voor de steeds catastrofalere gevolgen. Prlwytzkowsky vindt het alleen maar interessant, evenals zijn collega's, die worden afgebeeld als een kuddetje honden (Toonder had een diepe afkeer van kuddegedrag). Ze kijken nieuwsgierig toe wanneer Sickbock op het punt staat Rommeldam te laten verdwijnen. Sickbock is de kwaadaardige geleerde, ondubbelzinnig afgebeeld als de duivel zelf, of een gevaarlijke alchemist, die bewust over lijken gaat om zijn doel te bereiken (net als bij Jacobs is de briljantste geleerde tevens de gevaarlijkste). Hij is uit op macht en wraak op andere geleerden die hem buitensluiten.

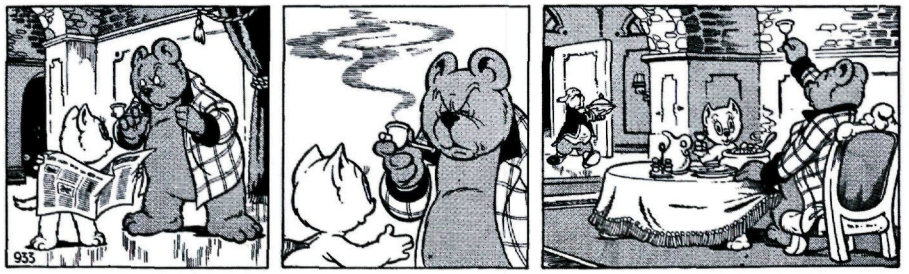

'Bah!' mompelde heer Ollie, droevig op en neer lopend. 'Ik ben een miskend heer! Iedereen werkt me tegen! Jij ook, Tom Poes! Nu had ik de mooiste uitvinding van deze eeuw kunnen doen en door jouw schuld is alles kapot gegaan. Bovendien ben ik nog door Jan en alleman uitgescholden voor Blaaskaak, als je begrijpt wat ik bedoel! En dan te bedenken, hoe mooi alles had kunnen zijn! Doctor Olivier B. Bommel, de uitvinder van de dimensielaar! Denk eens aan!'

'Wees maar blij, dat het zo is afgelopen, heer Ollie!' zei Tom Poes. 'Kijk, hier in de krant staat een berichtje over een zogenaamde waterstofbom. Dat is erg interessant, want de uitwerking is ongeveer dezelfde als die van uw uitvinding!'

Heer Bommel nam de krant en begon achterdochtig te lezen. 'Tjonge!' mompelde hij van tijd tot tijd en zijn gelaat kreeg een somber peinzende uitdrukking. Ten slotte wierp hij het papier weg en keek Tom Poes onderzoekend aan. 'Is dàt de uitwerking?' vroeg hij. 'Was die dimensielaar ook zo?'

'Ja!' zei Tom Poes. 'Alles weg! Alle levende wezens weg! Alle huizen weg, de hele aarde weg!'

'Verschrikkelijk!' mompelde heer Bommel. 'Hoe is het mogelijk?' Toen klaarde zijn gezicht op.

'Kom mee, jonge vriend!' zei hij. 'Joost heeft een feestmaal klaar gezet. Daar heb ik echt trek in en het komt me... eh... ons toe ook, vind ik! Tensfotte ben ik de heer, die de aarde van een grote ramp bevrijd heeft! Zonder mij zat die Kwetal nu met zo'n machine te werken! Het idee! Hm... eh... maar om eerlijk te zijn... eh... zonder jou zou ik het toch niet zo vlug in de gaten gekregen hebben, jonge vriend! Ahem! Op je gezondheid, Tom Poes!'

Marten Toonder, *Kwetal de breinbaas* (1950)

Een opvallend kenmerk van alle geleerden is hun tomeloze werklust, die voor een deel hun asociale gedrag verklaart. Bij Sickbock is die trek het sterkst: een hyperintelligente, geïsoleerde, bittere figuur, die eenzaam werkt in een kelder, 's nachts (wat tegen de natuur ingaat). Al deze types hebben een lange traditie in de literatuur, zoals we hebben gezien. Tom Poes staat voor nuchter verstand en fatsoen. Hij is de maatstaf waarmee de anderen worden gewogen en te licht bevonden. Hij is niet onder de indruk van geleerdheid, ook niet van die van Kwetal, en hij beseft dat iemand die zomaar zijn huisje laat verdwijnen en het niet meer terug kan brengen niet deugt. Toonders meest originele schepping is ongetwijfeld Kwetal. Wie is hij?

Kwetal is duizenden jaren oud. Hij werkt onder de grond met de grootste natuurkrachten die er zijn. Hij staat voor de natuurlijke, tomeloze drang om te weten en te maken, zonder enig verder liggend doel of ambitie. Hij is toegewijd, vriendelijk en bescheiden, want hij beseft dat zijn 'denkraam' maar klein is in vergelijking met wat er allemaal te weten valt. Met bovengrondse geleerden heeft hij een grote werklust en verlangen naar kennis gemeen, maar hij mist ten enenmale wat die geleerden zo onsympathiek maakt: hun ijdelheid en hang naar erkenning en macht. Daarmee hangt een ander beslissend verschil samen. Hoewel de vriendelijkheid en hoffelijkheid zelve, heeft Kwetal geen moreel besef. Dat kan ook niet, want hij leeft niet onder de mensen. Hij beseft dus niet wat het betekent om Tom Poes' huisje te laten verdwijnen of de stad naar de vierde dimensie te hevelen. Daarom is hij onschuldig, anders dan de bovengrondse personages, die heel goed kunnen weten wat de effecten van de dimensiehevelaar zijn. Tom Poes heeft dan ook groot gelijk om die gewetenloze weter weer onder de grond te stoppen.

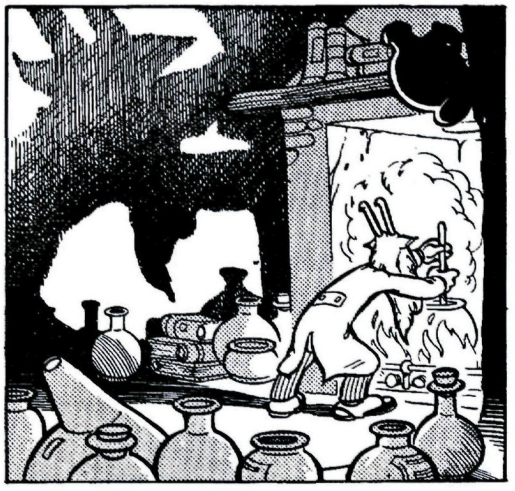

Marten Toonder, *Kwetal de breinbaas* (1950)

Fascinatie met de ondergrondse wereld is een opvallende overeenkomst tussen Toonder en Jacobs – ook in andere dan de hier besproken verhalen. Bij Jacobs is het een tamelijk eenduidig symbool: onder de grond bevinden zich het avontuur, het verzet tegen boosaardige heersers en de sleutel tot de waarheid omtrent de bovengrondse wereld. Ook bij Toonder is de ondergrondse wereld een bron van avonturen en diepere kennis, maar op een veel minder eenduidige manier. Hier bevinden zich de geheimen van de natuur, waarvoor Toonder een diep ontzag had.[34] Daartoe behoren echter krachten die de mens beter niet kan ontdekken, omdat hij de geestelijke kwaliteiten mist om ze ten goede aan te wenden. Heel duidelijk is dat in "De spliterwt", waar Bommel op zoek is naar een geneeskrachtig plantje zonder besef van de enorme krachten die dat kruid bezit.[35]

De strekking van Toonders verhalen is veel somberder dan die van Jacobs. Als aan het eind van het Kwetal-verhaal de komst van de waterstofbom wordt aangekondigd, weet de lezer dat er geen Tom Poes in de wereld is om dat wapen onder de grond te stoppen. Hetzelfde geldt voor de twee andere verhalen: aan het eind van 'De atoomtrillingen' geeft Bommel de professor geld om zijn lab weer op te bouwen en 'De Spliterwt' eindigt met Prlwytzkowsky op zoek naar uranium voor vreedzame doelen, terwijl we zojuist geleerd hebben dat de macht die die stof verschaft iedereen corrumpeert.

Conclusie: temmen en verontrusten

Welke rol kunnen de besproken stripverhalen nu hebben gespeeld bij het begrijpelijk maken van de problemen van kernenergie en kernwapens voor een groot publiek? We

34 Toonder had een diepe belangstelling voor de magie van de natuur en voor esoterische theorieën, zoals blijkt uit zijn autobiografie, met name het laatste deel (n. 24).

35 De symboliek van de ondergrondse wereld heeft eveneens een lange traditie in de westerse literatuur, en ook in de science fiction, waarop we hier niet in kunnen gaan. Zie bijvoorbeeld R. Williams, *Notes on the underground. An essay on technology, society, and the imagination* (Cambridge, Mass 1990). De herinnering aan het ondergrondse verzet speelt in het werk van beide auteurs uiteraard door. Belangrijk voor Toonder is mogelijk ook zijn meest sinistere oorlogservaring, in een kelder in Velp, waar de Sicherheitsdienst verzetsmensen martelde. Zie Toonder (n. 24), *Het geluid van bloemen*, 416, 424 en *Onder het kollende meer*, 37. In zijn autobiografie komt hij vaak terug op de grote invloed van in het onbewuste verdrongen moeilijke ervaringen op zijn persoon en werk.

beginnen met het eenvoudigste: hoe adequaat was het beeld dat beide auteurs gaven van het nieuwe fenomeen? Weinig, moeten we vaststellen, sterker nog, het beeld dat Jacobs en Toonder van kernwapens gaven was nogal misleidend. Toonder werkte in de eerste twee van de besproken verhalen bijvoorbeeld nog met beelden uit de jaren twintig, waarin het 'splitsen' van materie met behulp van stralen centraal staat.[36] Jacobs geeft een onbedoeld komisch beeld van de ontwikkeling van moderne wapens in 'De Zwaardvis'.

E.P. Jacobs, *De zwaardvis* (1946)

Dit nieuwe gevechtsvliegtuig wordt ontworpen in een enorm fabriekscomplex, Scaw Fell, gemodelleerd naar Los Alamos en Oakridge, waar de Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de atoombom werkten. Maar het werk in Scaw Fell is van een voor Jacobs karakteristieke eenvoud: Mortimer zit tot diep in de nacht achter zijn tekentafel. Onduidelijk is wat er intussen in de rest van het complex gebeurt; waarschijnlijk wacht men tot Mortimer klaar is met tekenen. Daardoor blijft een cruciaal aspect van de ontwikkeling en het gebruik van kernwapens buiten beeld. Het kernwapenproject was immers een collectieve onderneming, waarmee enorme bedragen en grote carrières gemoeid waren. Daardoor kreeg het project een eigen dynamiek, die moeilijk te stoppen of bij te sturen was. Historici spreken van 'momentum'. Op een enkele uitzondering na, zetten de betrokken kernfysici het werk aan de bom voort, ook nadat was gebleken dat Duitsland op korte termijn geen kernwapen zou ontwikkelen. De atoomaanvallen op Japan, en vooral het afwerpen van de tweede, meer geavanceerde atoombom, zijn mede verklaard uit het feit dat de militairen moesten bewijzen dat Amerikaans belastinggeld niet vergeefs was uitgegeven.[37] Je kunt niet zeggen dat het ontbreken van dergelijke sociale mechanismen inherent is aan literaire verhalen, omdat daarin individuele personen nu eenmaal centraal staan. Werken als *The new men* en *Die Physiker*, en in Nederland Dekkers *De wereld heeft geen wachtkamer*, hiervoor genoemd, bewijzen het tegendeel.

Nu dienden de stripverhalen uiteraard niet voor wetenschaps- en techniekpopularisatie. Dat gebeurde in andere media, bijvoorbeeld in geïllustreerde familiebladen zoals

36 Vgl Weart (n. 19), *Nuclear fear*, 46. Nog in de verhalen 'De Transmieter' (1972) en 'Het verdwijnpunt' (1973), werkt Toonder met stralen die dingen naar een andere dimensie doen verdwijnen.

37 Th. Misa, *Leonardo to the internet. Technology and culture from the Renaissance to the present* (Baltimore en Londen 2004) 204-207.

Panorama en *De Spiegel*, populair-wetenschappelijke tijdschriften zoals *Natuur en techniek* en boeken zoals Leonard de Vries' *Het atoom*. Jacobs en Toonder wilden vooral het maatschappelijke probleem van wetenschappelijke en technische ontwikkeling aan de orde te stellen. Ze deden dat op heel verschillende wijzen, hoewel zij de opvatting deelden dat technische innovatie een kernprobleem van de hedendaagse samenleving was. Bij Jacobs zijn wetenschap en techniek steeds waardeneutraal. Beslissend is hoe mensen ermee omgaan en daarom draaien de verhalen uiteindelijk om een simpel moreel thema: de strijd tegen politieke, militaire en geleerde machtswellustelingen. Cruciaal is daarbij de rol van onkreukbare geleerden en in veel verhalen verbeeldt Jacobs zijn droom van een soort priesterlijk leiderschap, gebaseerd op kennis, wijsheid en deugd. Jacobs zag zijn taak in het 'rassurer' van zijn publiek. Hij temde het bedreigende nieuwe door het een plaats te geven in de eeuwige strijd tussen goed en kwaad en geen morele twijfels toe te laten. In die zin wist hij 'the possible' onder te brengen in 'the established'.

Op het eerste gezicht doet Toonder hetzelfde. Zijn verhalen hebben steeds dezelfde cyclische structuur: de vreedzame wereld van Rommeldam en Bommelstein wordt verstoord door een gevaarlijke macht van buitenaf. Na een reeks gevaarlijke en hilarische verwikkelingen wordt de orde hersteld en wordt op Bommelstein feestelijk gedronken en gegeten op de goede afloop. Maar Toonder laat de lezer verontrust achter, want het is maar al te duidelijk dat alleen in sprookjes de draak weer onder de grond verdwijnt. Bij hem ondermijnt 'the possible' 'the established'. Toonder accepteert evenmin het wijdverbreide cliché van de neutrale techniek. Telkens weer, ook in andere verhalen, laat hij zien hoe mensen in de ban raken van technieken die hen macht of lust verschaffen, waarna ze alle morele scrupules laten vallen. Niet voor niets heeft Tom Poes, die steeds weer zorgt dat er geen echte rampen gebeuren, een soort deugdzaamheid die veel lezers ergerde. Toonder had weinig vertrouwen in de mensheid.

We eindigen met de moeilijkste vraag: zijn dit nu de 'common stories', waarvan Bruner zegt dat ze een 'interpretive community' zichtbaar maken of zelfs scheppen? Welke rol speelden verhalen als deze in het denken en de verbeelding van Nederlanders in de jaren veertig en vijftig? Vast staat dat de verhalen veel gelezen werden, die van Jacobs waarschijnlijk vooral door jongens en jonge mannen, die van Toonder door een breder, misschien enigszins intellectueel publiek, maar ook door kinderen (bijvoorbeeld in het tijdschrift *Donald Duck*). Het is ook duidelijk dat beide schrijvers direct aansloten bij de actualiteit. Zij verwerkten grote, verwarrende en angstaanjagende gebeurtenissen in hun verhalen. Ze deden dat met behulp van oude verhaalpatronen, die daardoor opnieuw in omloop werden gebracht. Jacobs ontleende die vooral aan Verne en Wells, Toonder aan een lange traditie van literatuur over wetenschap en wetenschappers. Anders dan de vele beschouwingen die mensen via radio, krant en kansel over deze zaken te horen kregen, nodigden de verhalen uit tot speculeren en fantaseren, en articuleerden angsten en tegenstrijdigheden die in andere media eerder onderdrukt werden: onzekerheid over wat er 'achter de schermen' speelde, de hoop dat het lot van de wereld uiteindelijk in handen zou zijn van betrouwbare figuren als Blake en Mortimer; of, in het geval van Toonder, ambivalente houdingen tegenover de natuur en kennis erover.

SUMMARY

To reassure or to disturb: Comic stories about the atom bomb in the Netherlands 1946-1960

This article analyses some very popular comic stories, published 1946-1960, by Marten Toonder and Edgar Jacobs about the atomic bomb, attempting to understand what kind of insight they provided their audience into the frightening new phenomenon. Borrowing from H. Arendt and J. Bruner the idea of narrative as a dialectic of the established and the possible, I attempt to show how both authors related the new weapon to the well-known world their stories departed from. Jacobs' goal was to reassure the reader in the end, turning the possible into the established. Toonder, on the other hand, provides only a seeming resolution. While bringing his heroes safely home, he leaves his readers deeply disturbed.